

Graven in de taal

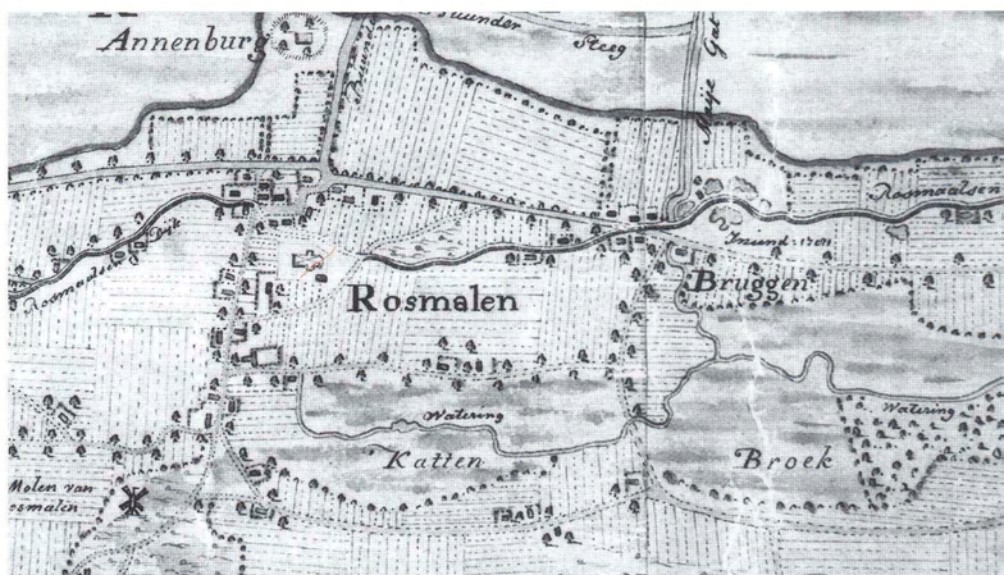
Archeologen 'lezen' het bodemarchief. Op basis daarvan vertellen zij hoe onze voorouders leefden. Archeologie is de grootste bron voor wat wij weten van de (ongeschreven) geschiedenis van Nederland. Om dicht bij huis te blijven: voorafgaande aan de bouw van de Haverleij en de Groote Wielen bracht archeologisch onderzoek oude bewoningssporen aan het licht uit respectievelijk de Late Steentijd, de Bronstijd en de IJzertijd. Op genoemde plekken werkten en leefden dus lang voor de huidige jaartelling mensen van o.m. jacht en landbouw. Het onderzoek naar de Tempel van Empel vertelt over de aanwezigheid van een religieus centrum uit de Romeinse Tijd. Uit onderzoek naar de inhoud van oude Bossche beerputten weten we inmiddels wat een handvol eeuwen geleden door minder- en meervermogen- de Bosschenaren gegeten werd. Met andere woorden: archeologen maken een verhaal uit wat ze aantreffen in de bodem.

Taalarcheologie

Ook iemand die een dialect bestudeert, kan onder de huidige gesproken en geschreven taal op zoek gaan naar oude 'taallagen'. Vooral bij onderzoek naar werkwoorden en hun vervoegingen wil het nog wel eens prijs zijn. Graven in de taal kan verrassende sporen uit de geschiedenis van het Nederlands aan het licht brengen. Noem dit graven voor het gemak maar 'taalarcheologie'.

Hij zeet

Laten we als voorbeeld nemen de 3e persoon enkelvoud onvoltooid tegenwoordige tijd van 'zegge' (zeggen): 'hij zeet' (hij zegt). In het Bosch een veelgebruikte vorm. Als we dieper graven naar de oudere taallagen, dan komen

we op enig moment uit bij de Middelnederlandse vervoeging 'hi seghet' (hij zegt). Het Bossche 'hij zeet' heeft als voorouder 'hi seghet'. Nadere beschouwing van het taalarchief laat zien dat in bepaalde streken het middenstuk – de g-klank – in de loop der tijd uit de vervoeging verdween en 'zeet' ontstond. 'Zeet' leeft nu nog voort in regionale talen. In andere streken verdween uit 'seghet' een ander element en ontstond 'zegt', dat inmiddels AN is. 'Ze zeet: 'Dan staode veschut', zeet ze.' (Ze zegt: 'Dan sta je voor schut', zegt ze.)

Hij leet

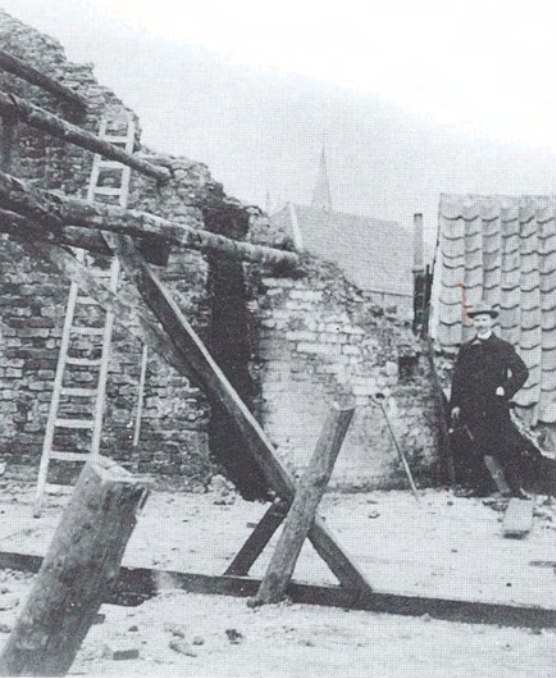
Graven naar de herkomst van 'hij leet' (hij legt) betekent een tocht naar de wortel van het huidige 'legge' (leggen). Een heel oude vorm moet geklonken hebben als 'lagjan'. Onder invloed van de j werd de a tot een e (umlaut). Ook dat nieuwe 'leggan' ontwikkelde zich in de loop der tijd. In de Middelnederlandse taallaag verscheen het als 'lecghe' en 'legghen'. De 3e persoon

Dansten de katten lang geleden ook in het Rosmalense Kattenbroek? Detail uit een grote kaart van Joh. Camp (1785). (Stadsarchief, Historisch-Topografische Atlas)

enkelvoud onvoltooid tegenwoordige tijd was 'hi leghet' (hij legt). Zoals bij het hiervoor beschreven 'hi seghet' verdween ook bij 'leghet' in een aantal streek-talen het g-element, en was er sprake van 'hi leet' (hij legt). En dat horen we nu nog in het Bosch: 'Ons moeder leet 't pèkske botter in de koelkast.' (Mijn moeder legt het pakje botter in de koelkast); 'Hij leet de dekes op bed.' (Hij legt de dekens op bed.); 'Zonne steile protestant leet 'm niks in de weeg.' (Z'ou'n principiële protestant legt hem niets in de weg.); 'Ze leet d'r môbieleke daor neer.' (Ze legt haar mobieltje daar neer.).

Hij dorst

In het Middelnederlands bestonden 'durven' en 'dorven' in de betekenis

'Dè's oud, zeet Jan Mosmans'. Een foto uit 1916 waarop pionier Jan Mosmans poseert voor een restant van de Waterpoort aan het Rozemarijnstraatje. (Foto: Stadsarchief, nalatenschap Mosmans)

van (iets) nodig hebben. Ook bestond 'dorren' voor (iets) wagen. Beide hadden als verleden tijd 'dorste(n)'. Op een gegeven moment was dat zo verwarrend dat 'durven' veranderde van (iets) nodig hebben in (iets) wagen. En het Bosch gebruikt nog altijd die oude verleden tijd: 'Hij dorst nie te sms'e.' (Hij durfde niet te sms'en.). Ook komt voor 'hij dors'.

Denkwereld

Zoals gezegd vormen werkwoorden en hun vervoegingen een trefzekere bron voor interessant 'historisch' taalmateriaal. Een taalkundige bron van totaal andere aard wordt gevormd door veldnamen. Ook zij kunnen ons terugvoe-

ren naar onze voorouders. Niet zozeer naar de taal die zij op enig moment spraken of schreven, maar naar de denkwereld waarin ze die taal hanteerden. Ik denk daarbij aan m.n. veldnamen waarin elementen als 'duvel-', 'kabouter-' of 'kat-' voorkomen.

Dit soort veldnamen brengt ons terug naar een tijd waarin mensen geloofden dat zij in hun dagelijkse leven omringd werden door allerlei geesten. Hun wereld werd bevolkt door goede en kwade krachten, waaraan je als mens zomaar overgeleverd kon worden. Vooral bij de kwade partij moest je uit de buurt blijven: duivels, heksen en alven. Dit volkje hield op mysterieuze plaatsen bijeenkomsten. Ook overdag moest je die plekken – vaak oude grafheuvels – maar mijden. In de Nederlandse en Belgische Kempen leven die ontmoetingspunten voort onder namen als Kattenberg (Bergeijk, Casteren, Knegsel), Duivelsberg (Riethoven, Grobbendonk) en Kabouterberg (Hapert-Dalem, Hoogeloon, Turnhout). Ook Vught moet een kabouterberg gekend hebben, maar die is inmiddels afgegraven. Lommel en Rosmalen kennen een 'Kattenbos(ch)', een naam die in verband gebracht wordt met vroegere begraafplaatsen.

Als je niet oppaste, kon je als mens gepakt worden door een demon of kwade geest. Zij voerden je weg naar een zekere dood. Nog maar een 100 jaar geleden werden dwaallichten waargenomen in de natte gebieden bij Vlijmen en Deuten. Ging je daar op af, dan kwam je niet terug. In *Bossche Bladen* (jrg. 4, nr. 2) heb ik beschreven hoe 'de klèts vatte' (kou pakken) en 'n beslag krije' (een beroerte krijgen) te verklaren zijn uit de (verdwenen?) denkwereld, gevuld met kwaad bringende geesten.

Maar al te vaak kon de demon verschijnen in de vorm van een (roof) dier. De inmiddels uit Nederland verdwenen wolf was zo'n kwade gast die je ziek kon maken. Aan die 'wolf' moest ik denken toen onlangs een

voortand knapte op iets hards in mijn ontbijt. Toen ik in de spiegel keek, bleek het 'n mooi gezicht veur 'n kepotte ruit' (het was geen gezicht.). Dus snel naar de tandarts, die constateerde dat het jammer was, want de tand zelf mankeerde weinig. Inderdaad, er had nauwelijks 'wolf' ingezeten. En terwijl in de open plek een 'nôôdkrôôn' (noodkroon) geplaatst werd, dacht ik aan een waarschuwing die mijn moeder vroeger gaf. Waar ik als kind voor moest oppassen, wist ik gelegen in die tandartsstoel niet meer. Maar wat ik wel voor me zag, was een klein vrouwtje dat wij toentertijd regelmatig in de binnenstad tegenkwamen. Die had kennelijk het een en ander nagelaten, want haar halve neus was weggevreten, waarschijnlijk door huid-tbc. En dat noemde mijn moeder een 'lupusnusk' (lupusneusje): een door de wolf (lupus) aangevreten neusje. Via internet kom ik er achter dat de Nederlandse Lupus Patiënten Groep als logo een wolvenkop heeft.

- Met dank aan collega Liesbeth Theunissen

Bronnen

- *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal* (Leiden 1995; uitgave op cd-rom);
- J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek* (Den Haag z.j.);
- J. Sinninghe, *Noord-Brabantsch Sagenboek* (Zutphen 1933);
- A. Weijnen en A. Ficq-Weijnen, *Ziektenamen in de Nederlandse dialecten* (Den Haag 1995);
- N. Roymans en F. Gerritsen, 'Landscape, Ecology and Mentalities: a Long-term Perspective on Developments in the Meuse-Demer-Scheldt Region', in: *Proceedings on the Prehistoric Society* 68 (2002) 220, p. 257-287;
- H. van den Berselaar, 'Beslag en de klèts', in: *Bossche Bladen* 4 (2002) nr. 2, p. 53;
- H. van den Berselaar, *Wè zeet uwes? Over de stadstaal van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 2003).